

ALENKA JELOVŠEK

<https://orcid.org/0000-0003-3818-096X>

## SAMOSTALNIŠKE TVORJENKE IN DOLOČANJE IZTOČNIC V OBRNJENEM HIPOLITOVEM SLOVARJU

COBISS: 1.01

[HTTPS://DOI.ORG/10.3986/JZ.28.2.11](https://doi.org/10.3986/JZ.28.2.11)

V prispevku je predstavljeno vprašanje določanja iztočnic za izbrane samostalniške tvorjenke (izpeljanke iz glagolskih kalkov, sestavljenke s predpono iz prislova, zloženke) glede na zapis skupaj ali narazen v obrnjenem slovarju Hipolita Novomeškega. Primerjalno je pregledana obravnava izbranih primerov teh tvorjenk v obstoječih slovenskih zgodovinskih slovarjih, na podlagi gradiva za obrnjeni slovar pa so izpostavljene dileme pri določanju iztočnic, zlasti vprašanje ločevanja zloženek od besednih zvez z netipično stavo samostalniškega prilastka.

**Ključne besede:** zgodovinska leksikografija, obrnjeni slovar, slovenščina, samostalniške tvorjenke, zloženke, stava samostalniškega prilastka

### Nominal Formations and Defining Headwords in the Reverse Version of Hippolytus's Dictionary

This article presents the issue of defining headwords for selected nominal formations (derivatives from verbal calques, compounds with a deadverbial prefix, and compounds) in the reverse version of the dictionary by Hippolytus of Novo Mesto (*Hippolytus Rudolphswertensis*) based on whether they are written together or separately. The coverage of selected examples of these formations is compared across Slovenian historical dictionaries, and dilemmas in defining headwords, especially the issue of distinguishing compounds from word combinations with a nominal modifier in an atypical position, are highlighted based on the material used for the reverse dictionary.

**Keywords:** historical lexicography, reverse dictionary, Slovenian, nominal formations, compounds, nominal modifier position

## 1 UVOD

Vprašanje eno- ali večbesednosti določenih zloženih leksemov že dolgo ostaja odprta tema v slovenski leksikologiji in leksikografiji, kjer je povezano tudi z eno- ali večbesednostjo iztočnic,<sup>1</sup> za zgodovinsko leksikografijo pa je zaradi pogosto neustaljenih zapisov skupaj in narazen tudi znotraj istega dela problematika še širša in kompleksnejša. V tem prispevku bo na podlagi različnih tipov samostal-

Prispevek je nastal v okviru programske skupine *PODOBA – BESEDA – ZNANJE: življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom 1400–1800* (P6-0437), ki jo iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

<sup>1</sup> V zvezi s sodobnim jezikom se jezikoslovci ukvarjajo npr. z vprašanjem pisanja skupaj ali narazen pri zloženkah iz dveh samostalnikov z medponskim obrazilom, homonimnim končnici (pregled obravnava v 20. stoletju v Logar 2005; o zapisu v *Slovarju novejšega besedja slovenskega jezika* gl. Kern 2012, za obravnavno v ESKJ prim. Gliha Komac idr. 2015: 43–46).

niških tvorjenk predstavljena problematika nastavljanja iztočnic v nastajajočem obrnjenem spletnem slovarju po *Dictionarium trilingue* (1711–1712) Hipolita Novomeškega, ki ga je v listkovni obliki pripravil Jože Stabej.<sup>2</sup> Ker je zapis skupaj/narazen v slovarju pri različnih besednih vrstah pogosto nedosleden (npr. *galgevreden*<sup>3</sup> : *galge vreden*, *glih veljanje* : *glihveljanje*, *gori vzeti* : *gorivzeti*, *časti lakomnost* : *častilakomnost*, *zoper govorjenje* : *zopergovorjenje*, *vsaki jaki* : *vsakijaki*, *v'nebu hojenje* : *vnebuhojenje*), se odpira vprašanje nastavitve iztočnic in razvrstitve gradiva znotraj njih. Med samostalniškimi tvorjenkami so se kot s tega vidika problematične izkazale zlasti naslednje skupine: 1. izpeljanke iz glagolskih kalkov s prislovno sestavino v vlogi predpone;<sup>4</sup> 2. sestavljenke s predponskim obrazilom iz prislova; in 3. samostalniške zloženke,<sup>5</sup> pri katerih bo poseben poudarek na razmejevanju med zloženkami in besednimi zvezami z netipično stavo samostalniškega prilastka.<sup>6</sup> Ker gre za problematiko, ki ni tipična samo za Hipolitov slovar, ampak zaradi prevzemanja tujih, zlasti nemških besedotvornih vzorcev za starejša slovenska besedila nasploh, pa bo pred analizo Hipolitovega gradiva pregledano gradivo v obrnjenih starejših slovarjih, ki so vključevali slovenščino (Läg Reid 1967; Stabej 1977; Kastelec-Vorenc; Karničar 1999), ter v *Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Besedje 2011) in prvi knjigi *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (SSKJ16), in izpostavljene dosedanje rešitve tega vprašanja.<sup>7</sup>

## 2 SAMOSTALNIŠKE TVORJENKE IN ZAPIS SKUPAJ/NARAZEN V OBSTOJEČIH ZGODOVINSKIH SLOVARJIH

Samostalniške tvorjenke iz omenjenih treh skupin v navedenih zgodovinskih slovarjih nastopajo različno pogosto, prav tako se razlikuje njihov prevladujoči način zapisa. Kot vzorec za primerjavo so izbrani primeri, zastopani tudi v Hipolitovem slovarju:

- 2 Listkovno gradivo je trenutno dostopno v Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, v digitalizirani obliki pa je skupaj z alfabetarjem dostopno na spletnem portalu Fran.
- 3 Primeri iz Hipolitovega slovarja so prečrkovani v gajico in delno glasovno posodobljeni.
- 4 O glagolskih kalkih z besedotvornega vidika gl. Vidovič Muha 2019: 77–79.
- 5 Glede na namen članka gre za zloženke, ki se z oblikovnega analitičnega vidika uvrščajo med samostalniške zloženke glede na slovnični morfem zloženke, ki določa njeno besedno vrsto (prim. Šekli 2013: 344), in vključujejo tako medponsko-priponsko izglagolske in izsamostalniške zloženke kot izsamostalniške medponske zloženke. Podrobneje o posameznih tipih zložen prim. Vidovič Muha 2011.
- 6 S sinhronega vidika samostalniški prilastek v slovenskem knjižnem jeziku stoji za odnosnico (Toporišič 1982: 172), v narečjih pa je izpričana tudi stava levo od odnosnice, vendar je veliko redkejša (Zuljan Kumar 2008: 127); takšna stava se pojavlja tudi v besedilih iz starejših obdobij (npr. Merše 2013: 139), vendar še ni bila sistematično raziskana.
- 7 Zaradi maloštevilnosti primerov je bil iz obravnave izpuščen *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* Marka Snoja (od obravnavanih primerov najdemo zvezo *noter dajanje* – ne glede na izpričan zapis skupaj in narazen – pod iztočnico *dajanje*; pri iztočnici *vera* pa zvezo *zoper vera*). Prav tako ni bil upoštevan *Slovar prekmurskega knjižnega jezika* Vilka Novaka.

- (1) samostalniške izpeljanke iz glagolskih kalkov: *doli-*, *noter-*,
- (2) sestavljenke: *raven-/zraven-*, *zoper-*,
- (3) zloženke s prvo sestavino *bukv-* (< *bukve*), *vin-* (< *vino*), *vod-* (< *voda*), *voln-* (< *volna*) in ustrezni podstavni samostalniki.

2.1 V obrnjenem štirijezičnem **slovarju Hieronima Megiserja iz leta 1592**, ki ga je leta 1967 pripravila Annelies Läg Reid, najdemo samostalniške izpeljanke iz glagolskih kalkov kot podiztočnice ali kazalke pod eno ali obema sestavinama,<sup>8</sup> navadno z vodilko na drugo sestavino: pri *doli* so navedeni samo glagolski kalki, pri *noter* pa najdemo *noterhojenje*, ki ohranja zapis skupaj iz zgloda; da je Läg Reidova pri podiztočnicah ohranjala izvorne zapise, kaže *okuli hojejnje* pod iztočnico *hojenje*.<sup>9</sup> Tudi primeri za druga dva tipa obravnavanih tvorjenk so redki: od analiziranih sestavljenk in zloženek sta v slovarju izpričani samo *ravenžena* (v izvorniku zapis skupaj, samostojna iztočnica) in že pra- ali zgodnjėslovanska zloženka<sup>10</sup> *vinograd*. Pod *vod-* najdemo samo pridevniško zloženko *vodonosen*, pod iztočnico *volna* pa samo glagolsko zvezo *volna zheffati* z vodilko na *česati*.

2.2 Drugi Megiserjev slovar, večjezični **Thesaurus polyglottus iz leta 1603**, je v obrnjeni obliki pripravil Jože Stabej leta 1977. V njem so izglagolske izpeljanke obravnavane v skladu s svojim zapisom: v primeru zapisa skupaj kot samostojne iztočnice, ob zapisu narazen pa kot besedna zveza, enako kot glagolski kalki, čeprav prislov v slovenščini ne modificira samostalnika (Toporišič 2000: 410–411):<sup>11</sup> tako najdemo ob iztočnici *noterhojenje* tudi primer *noter hojenje* pod prislovom *noter*, čeprav je vsaj ena od nemških ustreznic enaka: **noterhojenje** *noterhojenje*, *aditus*, *ein zugang*, *oder eingang*; **noter noter hojenje**, *ingressus*, *Eyngang*. Podobno najdemo pod *doli* primere *doli pisanje* in *doli prošenje*, samostojnih iztočnic z *doli-* ni. Od obravnavanih sestavljenk najdemo kot iztočnice *ravencehar* (*raunzehir*), *ravenhlapec* (*ravenhlapez*), *ravenšolar* (*ravenshular*), *ravenžena* (*rauenshena*), pod prislovom *raven* primerov z zapisom narazen ni. Od zloženek najdemo iztočnico *vodopivec* (*vodopiuz*) in *volnočesar*, ki je naveden kot samostojna iztočnica kljub zapisu narazen: **volnočesar** *volna zhefjar*, *wüllkratzer*, *wollenstreicher*.

8 Zaradi redkih primerov obravnavanih samostalniških izpeljank je način obravnave primerjan pri podstavnih glagolskih kalkih: ohranjen je zapis skupaj ali narazen (*noterpojti* : *naprej pojti*), kalki pa so nedosledno navedeni pod eno ali obema sestavinama: tako najdemo *naprej pojti* tako pod *naprej* kot pod *pojti*, *noterpojti* pa samo pod *noter*, kljub vodilki na *pojti*.

9 V obrnjenem slovarju najdemo sicer tudi besednozvezne večbesedne podiztočnice, npr. *voščena sveča*, *fvejta vprašati* pa je vsaj besednoredno kalkiran po nemškem sestavljenem glagolu *Rathsfragen*.

10 Snoj (2014) kot verjetnejšo možnost domneva zlaganje iz \**vinð* 'vino, vinska trta' in \**gorđiti* 'ograjevati', \**gôrđb* 'ograda, ograjen vrt', kot drugo možnost pa navaja prevzem iz got. *weinagards*. Zaradi starosti nastanka domnevne zloženke in njene uveljavljenosti v jeziku pri naslednjih slovarjih ne bo več navajana.

11 Vidovič Muha (2013: 38) navaja, da lahko prislov stopnje modificira samostalnik samo, kadar ta nastopa v povedkovem določilu in s tem privzame glagolske lastnosti.

- 2.3 Tudi naslednji obravnavani obrnjeni slovar, **Kastelec-Vorenčev rokopisni slovar iz let 1608–1710**, je pripravil Jože Stabej (izšel je leta 1997 pod naslovom *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1608–1710)*), zato so v njem samostalniške tvorjenke obravnavane po podobnih načelih kot pri obrnjenem slovarju iz leta 1977.<sup>12</sup>

Tako najdemo pod prislovom *doli* zgled *doli padanie* in pod *noter* zgled *noter vpelanîe*, kot samostojno iztočnico pa *noterdajanje (notardajanîe)*. Bistveno več kot v prejšnjih slovarjih je sestavljenk z *raven-/zraven-*, ki so obravnavane enako kot izpeljanke glede na zapis skupaj ali narazen: pod prislovom *raven* najdemo primere *raven priatelj*, *raven šhular*, *raven šhena*, *raven ime*, *raven tovarishtvu v'méštni pravizi*, *raven purgaria*, *raven soffed*, samostojni iztočnici pa sta *ravenbrat* in *ravenčas* (kot izpeljanka iz glagolskega kalka pa še *ravenvadenje*, ki ima kot sinonim narazen zapisano *raven muja*). Pod prislovom *zraven* najdemo zglede *fraven šholnier*, *šraven tovarishtvu*, *s'raven porok*, *s'raven šhena*, *s'raven pošdravlenîe*, *s'rauen dékla* (s sinonimom *raun dékla*); *s'raven hlapcz* (tudi *raun hlapcz*), *šraven deléšhnik*, samostojna iztočnica pa je *zravenrejenec*, ki je verjetno pomotoma rabljen kot ustreznica latinskih glagolov *collabefacere*, *collabefactare* poleg glagolov *rešbiti*, *podréti*, *pogonobiti*. Prvič najdemo tudi sestavljenko z *zoper-*, in sicer zapisano narazen in uvrščeno pod prislov: *ventus adversus*, *šupar véter*, *pruti véter*.

Od obravnavanih zloženek je tudi tu izpričan *vodopivec*, več pa je zloženek z *voln-*: *volnomikač (volnomikazh)*, *volnopredec (volnopredez)*, *volnotepec (volnotepiz)*. Hkrati pod iztočnico *volna* najdemo zvezo *volne prediza*, ki jo lahko interpretiramo kot zvezo z netipično stavo samostalniškega prilastka (prim. Legan Ravnikar 2022: 151–152, podrobneje o tem v 2.6), podobni zvezi pa sta navedeni tudi kot sinonima pri zloženki *volnotepec*: *criminator*, *volne zufravez*, *volnotepiz*; *lanarius*, *-rÿ*, *volnotepiz*, *tepiz*, *en volnar*, *volne štepynk*.

- 2.4 Naslednji obrnjeni slovar, **Gutsmanov Deutsch-windisches Wörterbuch iz leta 1789**, je leta 1999 izdal Ludvik Karničar. Vsebuje veliko število tvorjenk iz obravnavanih skupin, ki so praviloma zapisane skupaj, kot večbesedne iztočnice<sup>13</sup> pa so izpostavljeni redki zapisi narazen. Od izpeljank<sup>14</sup> tako najdemo npr. *dolbranje*, *doldjanje*, *dolpokladiše*, *dolpoložnik*, *dolprošnja*, *dolzbasavec*; *noterdajauc*, *noterderžba*, *notergovor*, *noterhod*, *noterjemanje*, *notertečenje*. Pri sestavljenkah z *raven-/zraven-* so izpričani npr. *raunkuhar*, *ravenpismu*, *zraunjispica*, *zravenjed*,

<sup>12</sup> Izjemoma lahko najdemo tudi odstopanja, npr. pri glagolskem kalku *dolipriti*, ki ga kljub zapisu narazen in enaki latinski ustreznici *devenire* najdemo tako pod *doli* kot pod samostojno iztočnico *dolipriti (doli priti)*, pod katero je kot ustreznica za *exolescere* izpričana tudi skupaj zapisana oblika *dolipriti*.

<sup>13</sup> Karničar v slovarju navaja tudi večbesedne iztočnice, pri čemer ne ločuje izrecno iztočnic in podiztočnic. Grafično pa razlikuje med obrnjenimi besednimi zvezami, kjer je na prvem mestu izpostavljena jedrna beseda in so uvrščene za to iztočnico, zapisane pa so v navadnem tisku (vosek/ pečatni), in besednimi zvezami, kjer je ohranjeno Gutsmanovo zaporedje in ki imajo prvo besedo zapisano krepko (**pečatni** vosek) (Karničar 1999: 23).

<sup>14</sup> Zapisi narazen so pri teh dveh prislovih redki in se pojavljajo samo pri glagolih: *dol pasti*; *dol curiti*, *noter pihati*.

*zravenčas, zravenpot, zravenpotje, zravensodba, zravensodnik, zravenstraža, zravensvat, zravenvud, zravenžena*, sestavljenke z *zoper-* niso izpričane (najdemo pa jih pri *proti-*, npr. *prutiglas, prutivola, prutižlak*, vse prav tako zapisane skupaj in samostojne iztočnice). Kot dvobesedna iztočnica pa nastopa *zraven tovarš* (nem. *Nebengesell*, prim. *zravenčlovek* po nem. *Nebenmensch*).

Pri zloženkah najdemo poleg veznega morfema *-o-* (*buklovarnik, buklovarstvo, bukvopisavec; vinober, vinoberačica, vinobrauka, vinoželnost, vinožertnica, vinožertnik; vodoločenje, vodonosec, vodonosenca, vodonosnica, vodopelauc, vodopija, vodopiuc, vodostaja, vodotečje, vodoudje*; pod *voln-* so izpričani samo pridevniki, npr. *vounodlakast*) tudi z rodilniško obliko prekrivne *-i-* (*bukvistiskar, bukvivezar* iz samostalnika *bukve -kvi<sup>15</sup>*), *-e-* (*vodezajemnica*) in *-a-* (*vinavojar*), ob tem pa kot dvobesedne iztočnice tudi *vina branje, vina pokušavec, vina puvanje; vode napušanje, vode napušavec, vode zajemanje, vode zapertnost* kot prevodne ustreznice za različne nemške zloženke.<sup>16</sup>

- 2.5 Do večje spremembe pri obravnavi tvorjenk, zapisanih skupaj ali narazen, je v slovenskem zgodovinskem slovaropisju prišlo z objavo ***Besedja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*** (Besedje 2011), ki prinaša popolni izpis besed iz natisnjenih del slovenskih protestantskih piscev od leta 1550 do 1603 (med drugim tudi iz obeh Megiserjevih slovarjev) z dodanimi besednovrstnimi in drugimi slovničnimi oznakami (med njimi tudi navedbo zapisa skupaj ali narazen) ter navedbo del, v katerih se pojavljajo (prim. Merše 2011). Glavna novost je, da so tako glagolski kalki (in izpeljanke iz njih) kot sestavljenke obravnavani kot enobesedne iztočnice ne glede na to, ali so v gradivu zapisani samo skupaj,<sup>17</sup> samo narazen ali pa je zapis nedosleden.<sup>18</sup> Primeri so prikazani v preglednici 1.

<sup>15</sup> Takšna sklanjatev je izpričana npr. za 16. stoletje (SSKJ16: geslo *bukve*, avtorica Majda Merše). V Gutsmanovi slovnici rodilniška oblika ni izpričana, prav tako ne v njegovih *Evangelie inu branje*.

<sup>16</sup> O Gutsmanovih načinih prevajanja nemških zloženok gl. Vidovič Muha 2019.

<sup>17</sup> Ada Vidovič Muha (2019: 79) za *Cerkovno ordningo* navaja, da je Trubar tovrstne izpeljanke tudi formalno pojmoval kot besede in jih pisal pretežno skupaj, vendar celotno gradivo slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja te tendence ne potrjuje. Na drugem mestu (Vidovič Muha 2019: 86) pa ločuje med morebitnimi izpeljankami v primerih, »ko je v skladijski podstavi res ‚zloženka‘, npr. *vunkajmetanje* ← [to, da se] \*vunkajmeče [-ø]«, in samostalniškimi zloženkami, »ko v podstavi nimamo glagolske ‚zloženke‘, npr. *vkupemoljenje* ← [to, da se] vkupe {p} moli[-ø]«.

<sup>18</sup> Kazalka *raven tuj hlapec* gl. *ravenhlapec, tvoj* ♦ P: 1 (TT 1581-82) (manjka sklic na enako pojavitev v TT 1577, medtem ko je na enakem mestu v DB 1584 *tvoj raven hlapec*) sicer kaže na morebitno dvobesednost sestavljenk zaradi možnosti prekinitve niza.

**Preglenica 1: Izvirni zapis tvorjenk, obravnavanih v *Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja***

	<b>Izpeljanke iz glagolskih kalkov (doli-, noter-)</b>	<b>Sestavljenke (Raven-, zoper-)</b>
<b>Zapis skupaj</b>	dolipadanje, dolipadenje	ravencehar, ravendelavec, ravenjetnik, ravenkrščenica, ravenobličje, ravenpomočnica, ravenpomočnik, ravenšolar, ravenvitez
<b>Zapis narazen</b>	doliizmivanje, doliomivenje, doli-položenje, doliprošenje, doli zaha-janje; noterdajanje, noter davanje, noterhojenje, noterjem-ljenje, notertekanje, notervlečenje; notervkupehojenje	ravenbližnji, ravenerb, ravenmlajši, ravenpoglavica, raven uk
<b>Zapis skupaj ali narazen</b>	dolijemljenje, dolipranje; noterda-jenje, noterhod, noterjezdenje	ravenbrat, ravenčlovek, raven-erbič, ravenhlapec, ravenkrščenik, ravenpild, ravenpurgar, ravenslužabnik, ravenvojščak, ravenžena; zoperpartija

Analiziranih zloženek je v *Besedju* manj<sup>19</sup> in so pretežno v gradivu zapisane skupaj: *vinopitje*, *vodenošenje*, *vodopivec*, narazen je zapisan le že navedeni primer iz Megiserjevega *Thesaurus polyglottus*, ki je tako kot v Stabejevem obrnjenem slovarju naveden kot enobesedna iztočnica, a z izpričano medpono *-a-* (*vol-načesar*) in ne s posodobljeno *-o-* kot pri Stabeju.

S kazalkami je ponekod opozorjeno tudi na domnevno stavo samostalniškega prilastka levo od jedra (*denarjev noterjemljenje gl. denar, noterjemljenje*, podobno npr. *bul kramar, gosti vabljenje, kruha lomljenje, kruha pekina, maš držanje* in s predložnim prilastkom *iz gmajne ločenje*).

- 2.6 V prvi knjigi *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (SSKJ16) so samostalniške tvorjenke večinoma obravnavane na način, kot je nakazan v *Besedju*, do delnega odstopanja je prišlo le pri besedi *bulkramar*, ki je bila v *Besedju* obravnavana kot besedna zveza, v slovarju pa kot zloženka. O tem je podrobneje pisala Andreja Legan Ravnika (2022: 151–152), ki je opozorila na težave pri razlikovanju med samostalniškimi izsamostalniškimi zloženkami in stalnimi besednimi zvezami z nesistemske postavljene samostalniškimi prilastki na levi strani samostalniškega jedra. Kot enobesedni leksemi so bile opredeljene sestavinsko prevedene nemške zloženke, pri katerih je a) izpričan zapis (samo) skupaj; b) kalk po nemščini mora biti očiten in dokazljiv, c) če se pojavlja izključno ali prevladujoče zapis narazen, mora biti kalk takšen, da ga v slovenščini ni mogoče razumeti kot stalno besedno zvezo (po tem kriteriju je bil med zloženke uvrščen *bulkramar*).

<sup>19</sup> Na njihovo relativno redkost v primerjavi z drugimi tipi samostalniških tvorjenk je opozorila tudi Andreja Legan Ravnika (2022: 152). Podrobneje o samostalniških zloženkah v primerjavi z nemškimi predlogami gl. Merše 2013: 25, 24–55, 74, 108, 120.

- 2.7 V Besedju načrtanemu sistemu obravnave samostalniških tvorjenk sledi tudi *Slovar Pohlinovega jezika* Marka Snoja, kjer pa so zgledi iz obravnavanih skupin redki: od izpeljank iz kalkiranih glagolov<sup>20</sup> najdemo samo *dolipisek*, od sestavljenk *zravenbeseda* 'prislov', *zoperstrup* in *zopervera*, od zloženek pa *bukvovezec*, *vodonos* in *vodopivec*. Vse navedene tvorjenke so v gradivu zapisane skupaj, zato večjih dilem ni.
- 2.8 Če povzamemo dosedanjo slovarsko obravnavo samostalniških tvorjenk v zgodovinskih slovarjih v luči analiziranega gradiva, lahko vidimo, da je bilo pri izpeljankah in sestavljenkah, ki so bile prevladujoče zapisane narazen, za slovaropisce glavno vprašanje njihove leksemskosti oziroma besednozveznosti. V večini slovarjev so bile uslovarjene kot samostojne (pod)enote, čeprav se je do Besedja 2011 večinoma ohranjal izvorni zapis (skupaj ali narazen), le v obrnjenih slovarjih, ki jih je izpisal Jože Stabej, so bile v primeru zapisa narazen obravnavane kot besedne zveze kljub svoji nesistemskosti (domnevni prislov kot modifikator samostalnika). Od Besedja 2011 so obravnavane kot enobesedne iztočnice. Zloženke so bile zlasti v starejšem gradivu redkejše in praviloma zapisane skupaj, prevladujoče s tipičnim medponskim obrazilom *-o-*, zato je bilo dilem pri njihovem uslovarjanju manj (edini odstopajoči primer zapisa narazen v protestantskih besedilih, Megiserjev *volna česar*, je bil v obeh zgodovinskih slovarjih tega obdobja prav tako obravnavan kot zloženska). Vendar se že v 16. stoletju, zlasti pa od Kastelec-Vorenčevega slovarja dalje povečuje število besednih zvez z netipično stavo samostalniškega prilastka (praviloma v roditelju) levo od samostalniškega jedra, hkrati pa so v Gutsmanovem slovarju izpričane zloženske z medponskim obrazilom, ki je prekrivno z roditeljsko končnico. Starejši slovaropisci jih niso problematizirali in so jih obravnavali glede na zapis, od Besedja 2011 pa se je zaradi splošne neustaljenosti zapisa skupaj in narazen v starejših besedilih začelo postavljati vprašanje vsebinskega in ne zgolj formalnega razmejevanja med obema tipoma (prim. Legan Ravninar 2022: 151–152). V luči teh vprašanj bo v nadaljevanju prispevka analizirano gradivo iz Hipolitovega slovarja, ki se časovno uvršča med Kastelec-Vorenčev slovar ter Gutsmanov slovar in Pohlinova jezikoslovna dela, popisana v *Slovarju Pohlinovega jezika*.

### 3 SAMOSTALNIŠKE TVORJENKE V GRADIVU ZA OBRNjeni HIPOLITOV SLOVAR

Hipolotov slovar prinaša bogat nabor gradiva za analizirane samostalniške tvorjenke, ki prav tako izkazujejo precejšnjo neustaljenost v zapisu.

- 3.1 Pri zelo številčnih samostalniških izpeljankah iz glagolskih kalkov na *doli-* močno prevladuje zapis narazen (npr. *doli stajanje*, *doli pahnjenje*, *doli spuščanje*, *doli hoja*, *doli puščanje*, *doli poderanje*, *doli vrženje*, *doli obalenje*, *doli tlačenje*, *doli kapljenje*, *doli tečenje*, *doli prošnja*, *doli soljenje*, *doli tepenje*, *doli vdarek*, *doli vzetje*, *doli padek*; *noter vpsanje*, *noter vrženje*, *noter vzetek*, *noter jemanje*, *noter*

<sup>20</sup> Ti so v slovarju navedeni kot enobesedne iztočnice, na zapis narazen opozarjajo kazalke.

vzetje, noter vdarjenje, noter vdarstvo, noter vlezenje, noter vlitje, noter vlitva, noter vlivek), zapis skupaj je izpričan samo pri *dolipadanje* in *noterpadek*, dvojnični zapis skupaj in narazen pa najdemo pri *dolipadenje*.

- 3.2 Zelo bogat je tudi nabor sestavljenk z *razen-*, ki so prav tako praviloma zapisane narazen (npr. *raven služabnik*, *raven tovaruš*, *raven soldat*, *raven mož*, *raven gost*, *raven vojščak*, *raven žolnjer*, *raven pevec*, *raven porok*, *raven tast*, *raven šolar*, *raven tašča*, *raven ratnik*, *raven dvornik*, *raven gerob*, *raven vernik*, *raven delovec*, *raven švacar*, *raven sodnik*, *raven posvetovavnik*, *raven ajfrar*, *raven gost*), samo skupaj sta zapisani *ravenbrat* in *ravenžena*, dvojnično pa še *ravenjerb* in *ravenpurgar*. Sestavljenk z *zoper-* je bistveno manj, a so pogosteje zapisane skupaj: *zoperkrist*, *zoperkrstnik*, *zoperpart*, *zopervera*, *zopertožba* proti *zoper partija* in *zoper veter*.
- 3.3 Dobro so izpričane tudi zloženke iz analiziranih samostalnikov, ki pa v primerjavi z nekoliko starejšim Kastelec-Vorenčevim slovarjem izkazujejo bistveno večjo pestrost pri medponskem obrazilu: poleg pričakovanega *-o-*, ki ga najdemo zlasti pri zloženkah z *voln-* (*volnogradašar*, *volnomikač*, *volnopredec*, *volnopredica*, *volnostepnik*, *volnotepec*, *volnotkavec*), je močno zastopano obrazilo *-a-* (*bukvavezec*, *bukvaveznik*; *vinapivec*; *vodanosec*, *vodanošnik*, *vodapivec*, *vodapivka*, *vodapivkinja*, *vodapok*; *volnadelnik*), ob tem pa tudi *-u-*, ki je najverjetneje nastal po redukciji roditeljske oblike *bukev* (*bukustiskanje* < *bukevtiskanje*, *bukudrukarija* < *bukevdrukarija*, *bukustiskarija* < *bukevtiskarija*). Podobne primere prve sestavine v roditeljski obliki oziroma prekrivanja medponskega obrazila z roditeljsko končnico lahko najdemo tudi pri drugih zloženkah, npr. *farbedelnik*, *urekličnik*, *zemljemera*, tudi kot dvojnico: *zemlj-e-merščina* in *zemlj-a-merščina*, *zemlj-e-merčan* in *zemlj-a-merčan* (a samo *zemlj-a-merec*), *žajfekuhar*.
- 3.4 Ob tem se pojavljajo tudi narazen zapisani primeri, ki so vzporedni tovrstnim (skupaj zapisanim) zloženkam, npr. *žajfekuhar* : *vode žganje*, redkeje z množinsko obliko oziroma z ničtim medponskim obrazilom, npr. *dušskrbnik* : *žog mojster*. Tovrstni primeri z roditeljsko prvo sestavino so bili tradicionalno obravnavani kot zveze z netipično stavo samostalniškega prilastka. A gradivo iz Hipolitovega slovarja prinaša tudi narazen zapisane primere, kjer je domnevni levo postavljeni samostalniški prilastek v tožilniku (npr. *žveplo kuhanje*, *železo za kamen rezanje*, *peč za rudo razpuščanje*) in ki imajo prav tako pogosto vzporednice v zloženkah, npr. *vižo dajavec* (tudi množinsko: *sanje zlagavec*, *rajme zlagavec*, *bajsmo zmišljavec*) : *žogoigravec*, *luč vsekuvavec* : *činžjemavec*, *volno krtačar* : *volnomikač*). Poleg tega pogosto medponsko obrazilo *-a-* povzroča podobne dileme tudi v primerih, ko je leva sestavina moškega ali srednjega spola in ima roditeljsko končnico *-a*, npr. *kufra zlivavec*, *zlata kovač* : *zlatadelnik*; *vrata tesnoba* : *zobatrebnik*.
- 3.5 Za razlikovanje tovrstnih primerov lahko le delno pritegnemo zgoraj predstavljena merila, postavljena za gradivo iz knjižnega jezika 16. stoletja (Legan Ravnikar 2022: 151–152): formalno merilo zapisa narazen je, kot je pokazal pregled



izpeljank in sestavljenk, nezanesljivo, zato sta relevantni predvsem dokazljivost sestavinske kalkiranosti po nemški zloženki in možna besednozveznost. V skladu s prvim kriterijem bi lahko npr. kot besedno zvezo opredelili *vode žganje* za nem. *Destilierung*, ker ne gre za sestavinski prevod nemške zloženke, in jo obravnavali pod obema sestavinama, a na tak način ne moremo izločiti večine primerov tega tipa, ker so njihove nemške ustreznice praviloma zloženke. Na podlagi drugega merila pa bi lahko vzpostavili temeljno razlikovanje med primeri, ki imajo prilastek v roditelju, in tistimi, katerih prva sestavina je v tožilniku.

3.5.1 Prvi so formalno lahko razumljeni kot besedna zveza (prim. Toporišič 2000: 315–316) z netipično stavo prilastka; enako velja za zveze z levo postavljenim predložnim prilastkom: *v oči vtikanje*, *na kup znašavec*, *za vadle tekavec*, *za enim zahajanje*. Besednozveznost takšnih konstrukcij potrjuje možnost podrednega in prirednega zlaganja roditeljskega in predložnega samostalniškega prilastka: *časti inu hvale lakomnost*, *po starih žen ali bab navadi*, *deževni ali za eno hudo vreme plašč*, *dveh ali več puštabov na enkrat zrečenje*, ki v primeru leve sestavine v tožilniku v pregledanem gradivu ni izpričana. Vprašanje, ki se v luči obravnave tovrstnih zvez v SSKJ16 (prim. razpravo o iztočnici *bulkramar* v 2.6) postavlja, je, ali za ločevanje zadostujejo formalni kriteriji ali je treba upoštevati tudi pomensko razvidnost zveze: pri enako narazen zapisanih *žid zelišče* za nem. *Seidenkraut* in *žid kramar* za lat. *sericarius* poleg tega, da pri drugem ni neposredne nemške predloge za zvezo,<sup>21</sup> med njima opazimo tudi pomensko razliko: medtem ko je drugi ob zamenjavi sestavin razvidna besedna zveza (*kramar žid*<sup>22</sup> ‘prodajalec svile’), neposredna pomenska motivacija pri prvem tudi ob zamenjanem besednem redu (*zelišče žid*) ni razvidna (najbližja interpretacija bi bila verjetno s predložno tožilniško zvezo *zelišče za žide*), hkrati pa gre za očitni sestavinski prevod nemške zloženke. V takšnih primerih bi bila kljub roditeljski obliki leve sestavine v obeh primerih možna njuna različna uslovaritev: *kramar*, *žide* : *židzelišče*<sup>23</sup> in tako še npr. *kronzelišče* < *krone zelišče* (nem. *Kronenkraut*), *popkazelišče* < *popka zelišče* (nem. *Napelkraut*). Po istem sistemu bi lahko kot zloženko obravnavali tudi *zemlje pajka zelišče* (nem. *Erdspinnenkraut*), kjer je samostalniški prilastek sam zložen po istem postopku (*\*zemljepajek*, nem. *Erdspinne*), ki bi v skladu z nakaznim sistemom zahteval iztočnico *zemljepajkazelišče*,<sup>24</sup> a temu nasprotuje sinonim *pozemeljskega pajka zelišče* s podredno zloženo prvo sestavino, ki je ni mogoče

21 Kot nemški ustreznici sta navedena samo *Seidensticker* in *Seidenweber*, ki jima pomensko ustrežeta Hipolitovi zvezi *židni štikar* in *židni tkalec*; za *žid kramarja* nemška ustreznica v gradivu za obrnjeni slovar ni navedena.

22 Hipolit v pomenu ‘svila’ prevladujoče uporablja *žide* kot množinski samostalnik, čeprav je v enakem pomenu izpričan tudi samostalnik *žida* (homonimen z *žida* ‘sulica’).

23 Ta tip bi lahko uvrstili med medponskoobrazilne zloženke, saj izražajo podredno razmerje med dvema samostalnikoma. Vidovič Muha (2011: 329) navaja podoben primer *kačemalha* < *malha za kače*.

24 Sicer tvorjenke s tremi polnopomenskimi podstavnimi leksemi najdemo tudi v Besedju 2011, a tam gre verjetno za izpeljanko iz (neizpričanega) kalkiranega glagola z dvema prislovoma: *notervkupehojenje* (*noter vkupe hojenje*) < *\*notervkupehoditi*. Podobne primere najdemo tudi pri Hipolitu: *zopet noter postavljavec*, *zopet noter postavljenje*.

obravnavati kot zloženske in ki postavlja pod vprašaj smiselnost predstavljenega ločevanja glede na pomensko razvidnost zveze. Proti tovrstnemu ločevanju govori tudi podoben primer, kjer sta levo od samostalniškega jedra priredno zložena samostalniški in pridevniški prilastek (*zemlje ali svinjski kostanj*, nem. *Erdcastanien oder Saucastanien*).

- 3.5.2 Primeri zapisov, kjer je prva sestavina v tožilniku, nasprotno formalno ne morejo biti razumljeni kot zveza s samostalniškim prilastkom, zato bi morali biti razvrščeni med zloženske in v obrnjenem slovarju obravnavani kot enobesedna iztočnica (npr. *vižo dajavec* > *vižodajavec*, *luč vsekovavec* > *lučvsekovavec*, *volno krtačar* > *volnokrtačar*, s prvo sestavino v množini npr. *žoke štrikar*, *štumfe štrikar*<sup>25</sup>). A tudi v tem primeru naletimo na težavo ob zgledu *kole v zemljo vbivanje*, kjer se med levo postavljeni nepredložni samostalniški v tožilniku in jedro razvrsti predložni samostalniški prilastek, ki kaže na besednozveznost in ne na zloženost zгледа, primerjava z nemško iztočnico (*das Pfläl schlagen*) pa poleg tega pokaže, da ne gre za neposredno sestavinsko prevajanje, ampak za Hipolitovo širše prevzemanje nemških vzorcev, ki je potrjeno tudi v zgledu *železo za kamen rezanje* (nem. *Schröteisen*). Ob tem je treba opozoriti tudi, da se tovrstni primeri lahko v predložnih zvezah pregibajo bodisi samo v zadnji sestavini (*kar h pilde rezanju sliši*, nem. *zum bildhauer gehörig*) ali v obeh (*k vodi zajemanju spravnu*, nem. *zum wasserschöpfen dienlich*).

## 4 ZAKLJUČEK

Bogastvo in raznolikost Hipolitovih samostalniških tvorjenk v primerjavi z gradivom, ki je bilo do sedaj izdano v obliki obrnjenih slovarjev ali vključeno v druge tipe zgodovinskih slovarjev, odpirata nova vprašanja za zgodovinske leksikografe. Medtem ko so za izpeljanke iz glagolskih kalkov in sestavljenke, vsaj glede na pregledano gradivo, primerne rešitve, uveljavljene v novejših slovenskih zgodovinskih slovarjih (enobesedna iztočnica, zapis naveden v oklepaju za njo), se več težav nakazuje pri razmejevanju zloženk in besednih zvez z levo postavljenim samostalniškim prilastkom. Tako merila, navedena za SSKJ16, kot formalna skladnjska merila so se pokazala za nezadostna ob nekaterih izstopajočih primerih, za sistematično slovarsko obravnavo besedja pa bo med drugim potrebna tudi njihova hierarhizacija oziroma odgovor na vprašanje, ali je predpogoj za obravnavanje določenega (pisno) večbesednega poimenovanja kot zloženske obstoj nemške zloženske kot neposredne predloge slovenskega izraza ali naj bodo osnovno merilo pravila slovenske besednozvezne skladnje. Pregled samostalniških zloženk v tem prispevku je pokazal, da bo za to potrebna širša raziskava gradiva, ki bo morda ponudila nove uvide o skladnji in besedotvorju obravnavanega obdobja.

<sup>25</sup> Enako verjetno tudi *roke malin* za nem. *Handmühle*, saj je v sopomenki s predložnim samostalniškim prilastkom ta prav tako v množini (*na rokah malin*).

## VIRI IN LITERATURA

- Besedje 2011** = Kozma Ahačič idr., *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Zbirka Slovarji).
- Gliha Komac idr. 2015** = Nataša Gliha Komac idr., *Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika*, <http://www.fran.si/179/novi-slovar-slovenskega-knjižnega-jezika/> datoteke/Potrjeni\_koncept\_NoviSSKJ.pdf.
- Karničar 1999** = Ludwig Karničar, *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der ver-deutschen windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*, Graz: Institut für Slawistik der Universität, 1999.
- Kastelec-Vorenc** = Jože Stabej, *Slovensko-latinski slovar: po: Matija Kastelec – Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1997.
- Logar 2005** = Nataša Logar, Norma v slovarju sodobne slovenščine: zloženke in kratice, *Družboslovne razprave* 21.48 (2005), 211–225.
- Lägreid 1967** = Annelies Lägreid, *Hieronymus Megiser, Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- Kern 2012** = Boris Kern, Pisanje skupaj in narazen v Slovarju novejšega besedja slovenskega jezika, v: *Pravopisna stikanja: razprave o pravopisnih vprašanjih*, ur. Nataša Jakop – Helena Dobrovoljc, Ljubljana: Založba ZRC, 2012, 141–149.
- Legan Ravnikar 2022** = Andreja Legan Ravnikar, Besedotvorje v Bohoričevi slovnici (1584) primerjalno s tvorjenkami v zgodovinskem Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, v: *Novi pogledi na Adama Bohoriča*, ur. Marko Jesensek, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2022, 135–159.
- Merše 2003** = Majda Merše, Glagolski kalki v zgodovini slovenskega knjižnega jezika (prevzemanje, raba in primerjava s stanjem v slovanskih jezikih), *Slavistična revija* 51 (2003), posebna številka: Zbornik referatov za trinajsti mednarodni slavistični kongres, 81–103.
- Merše 2011** = Majda Merše, Uvod, v: Kozma Ahačič idr., *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Slovarji), 7–31.
- Merše 2013** = Majda Merše, *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja: razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013 (Linguistica et philologica 29).
- Snoj 2014** = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, [www.fran.si](http://www.fran.si).
- Snoj 2020** = Marko Snoj, *Slovar Pohlinovega jezika: na osnovi njegovih jezikoslovnih del*, [www.fran.si](http://www.fran.si).
- SSKJ16** = Kozma Ahačič idr., *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja 1: A–D*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021 (Slovarji).
- Šekli 2013** = Matej Šekli, Analoški procesi nastajanja drugotnih vzorcev zlaganja v pozni praslovanščini, *Slavistična revija* 61.2 (2013), 343–360.
- Toporišič 1982** = Jože Toporišič, *Nova slovenska skladnja*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Toporišič 2000** = Jože Toporišič, *Slovenska slovnica*, Maribor: Obzorja, 42000.
- Vidovič Muha 2011** = Ada Vidovič Muha, *Slovensko skladenjsko besedotvorje*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.
- Vidovič Muha 2013** = Ada Vidovič Muha, *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2013 (Razprave FF).
- Vidovič Muha 2019** = Ada Vidovič Muha, *Iz zgodovine slovenskega besedotvorja*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- Zuljan Kumar 2008** = Danila Zuljan Kumar, Besedni red v govorjenih slovenskih narečjih, v: *Škrabčeva misel VI: zbornik s simpozija 2007*, ur. Jože Toporišič, Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 2008, 121–135.

## SUMMARY

### Nominal Formations and Defining Headwords in the Reverse Version of Hippolytus's Dictionary

This article deals with the issue of defining headwords for selected nominal formations (derivatives from verbal calques, compounds with a deadverbial prefix, and compounds) in the reverse version of the dictionary by Hippolytus of Novo Mesto (*Hippolytus Rudolphswertensis*) based on whether they are written together or separately. A comparative review of selected examples (nominal derivatives from verbal calques: *doli-*, *noter-*; affixed derivatives: *raven-/zraven-*, *zoper-*; compounds with the first component *bukv-* (< *bukve*), *vin-* (< *vino*), *vod-* (< *voda*), *voln-* (< *volna*), and suitable base nouns) and solving this issue in reverse versions of older dictionaries that included Slovenian, in *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Vocabulary of Sixteenth-Century Slovenian), and in the first volume of *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Dictionary of Sixteenth-Century Slovenian), showed that the main issue for lexicographers concerning derivatives, which were predominantly written separately, was their lexemic or syntactic character. Most dictionaries included them as independent (sub)units, even though the original form (either written together or separately) was largely preserved until *Besedje* (2011); only in the reverse dictionaries by Jože Stabej were they treated as word combinations if written separately despite being non-systemic. Especially in older material, compounds were less common and usually written together, typically with the infix *-o-*. Therefore, there were fewer dilemmas with their inclusion in the dictionary, even though noun phrases with an atypical position of a nominal modifier left of the head had been appearing since the sixteenth century, which, by their nature, were close to compounds (among other things, they were often the Slovenian equivalents of German compounds). In the material for Hippolytus's dictionary, it is more difficult to distinguish between both types due to the wide range of infixes in proper compounds, variation in whether they are written together or separately, and assumed combinations (written separately) in which the nominal modifier is in the accusative rather than the expected genitive. The suggestion to distinguish between word combinations and compounds written separately based on the case of the nominal modifier, which primarily proceeds from Slovenian syntax, cannot cover all the atypical examples attested in the material. In addition, the question arises whether an example was defined as a compound based on its calquing from German. Further research on the material is necessary to properly answer this question.